

واج‌شناسی: نظریه بهینگی

محمود بی جن خان. تهران: انتشارات سمت، ۱۳۸۹. چاپ سوم، ۲۲۷ صفحه.

۱. بررسی شکلی

تعداد صفحات کتاب ۲۲۷ صفحه است و در قطع وزیری چاپ شده است. طرح روی جلد منطبق با موضوع است و حکایت از محتوای کتاب دارد. به لحاظ کیفیت صحافی، صفحه‌آرایی، حروف‌نگاری و... این کتاب نیز همچون بیشتر کتاب‌های انتشارات سمت کیفیت مناسبی دارد و از همان الگوی رایج این انتشارات در تنظیم کتاب استفاده شده است.

کتاب دارای بیان صریح هدف، مقدمه فصل، فهرست تفصیلی مطالب، جدول، شکل، نمودار، نتیجه‌گیری و پیشنهادها، نمایه موضوعی و واژه‌نامه است. همه فصل‌های کتاب دارای مقدمه در ابتدای فصل و نتیجه‌گیری در پایان فصل است. کتاب در مجموع مشتمل بر چهار فصل است. در فصل اول کتاب پس از مقدمه ابتدا به واج‌شناسی زایشی پرداخته شده و پس از پرداختن به قاعده، اصل و محدودیت، انگاره واج‌شناسی بهینگی ارائه شده است. در فصل دوم بر مشخصه‌ها و خاصیت نشان‌داری تمرکز شده است. فصل سوم به ساخت هجا و واج‌آرایی اختصاص دارد. نظریه CV، هجابندی و بهینه‌سازی واژگان از موضوعات مطرح در این فصل است. در فصل چهارم، فرایندهای واجی شامل تناوب واج‌گونه‌ای، خنثی‌شدگی، همگونی و ناهمگونی، حذف، درج و هم‌نوایی شرح داده می‌شود.

بسیاری از صفحات کتاب دارای اشکال‌های چاپی است، مانند صفحه ۸۹ که به‌جای (۶۲) و (۶۳) باید (۶۳) و (۶۴) باشد. میزان رعایت قواعد عمومی نگارش و ویرایش تخصصی اثر ضعیف است. به طور مثال در ص ۱۱۶ در ابتدای فصل، مؤلف به تعریف محور همنشینی و جانشینی پرداخته است: «جانشینی در محور همنشینی تقابل مشخصه‌های آوایی به سازمان‌دهی واج‌های زبان می‌انجامد و در محور جانشینی باهمایی واج‌های زبان به سازمان‌دهی واج آوایی زبان منجر می‌شود». همان‌گونه که واضح است، اصطلاح محور همنشینی و جانشینی باید جابه‌جا شود و

طبق صفحات پیوست بسیاری از صفحات دارای اشکال‌هایی است که در ویرایش تخصصی باید تصحیح می‌شد.

میزان روان و رسابودن اثر متوسط است. برای مثال آخرین جمله صفحه ۲۱۰ از نظر نگارشی مشکل دارد: «ابتدا باید توجه داشت که هدف یا یک پرونداد بهینه است که نظام آوایی... ترجیح می‌دهد و یا...» که باید به صورت «هدف یا پروندادی بهینه است که نظام آوایی... ترجیح می‌دهد» تغییر یابد.

۲. بررسی محتوایی

کتاب حاضر برای تدریس درس واج‌شناسی برای رشته زبان‌شناسی در مقطع کارشناسی ارشد و دکتری می‌تواند استفاده شود. البته با توجه به اینکه اغلب در درس واج‌شناسی، دانشجویان با رویکردها و روش‌های مختلف تحلیل آشنا می‌شوند، این کتاب می‌تواند در کنار منابع دیگر که به واج‌شناسی از منظری کلی‌تر نگریسته‌اند، به عنوان منبع فرعی معرفی و تدریس شود. همچنین در درس مکاتب زبان‌شناسی نیز می‌توان از این کتاب بهره برد.

همان‌طور که گفته شد، هر فصل کتاب با مقدمه‌ای آغاز می‌شود که به مباحث اصلی مطرح در فصل اشاره می‌کند. در عین حال در انتهای فصل نیز بخش نتیجه‌گیری گنجانده شده است. در این بخش‌ها، سؤال‌های مهم و عمیقی درباره موضوع مورد بحث مطرح می‌شود که خواننده می‌بایست به پاسخ آنها بیندیشد و درواقع کتاب تلاشی است برای کمک به خواننده در یافتن پاسخ این پرسش‌های مهم. نکته قابل بحث این است که این پرسش‌ها در کتاب پاسخ داده نشده است؛ حال آنکه کتاب با اهداف آموزشی تألیف شده است و مناسب‌تر بود که در انتهای کتاب، پاسخی هرچند کوتاه برای این پرسش‌ها ارائه می‌شد.

محتوای علمی اثر بسیار غنی و ارزنده است. محک‌زدن یک نظریه جدید زبان‌شناسی بر زبان فارسی، نوآوری اصلی این اثر است. وجود شواهد و نمونه‌های فراوان از زبان فارسی به درک کامل مباحث و دیدگاه‌های مطرح در این رویکرد کمک می‌کند.

انسجام مطالب و نظم منطقی مباحث بسیار خوب است، به گونه‌ای که نویسنده ابتدا نظریه واج‌شناسی بهینگی را به عنوان یکی از نظریه‌های مرتبط با واج‌شناسی زایشی مطرح می‌کند. سپس مباحث واج‌شناختی را از مباحث پایه‌ای و کلیدی آغاز می‌کند و با پرداختن به فرایندهای واجی به پایان می‌رساند.

فصل‌ها بر اساس بخش‌های مختلف نظریه سازمان‌دهی نشده، بلکه براساس مسائل زبان فارسی انجام شده است. خوانندگان ارتباط نظری فصل‌ها را گم می‌کنند. به همین دلیل عنوان «واج‌شناسی زبان فارسی بر پایه نظریه بهینگی» برای کتاب حاضر مناسب‌تر است. در هر فصل ابتدا موضوع زبانی مطرح شده، سپس داده‌هایی از زبان فارسی ذکر شده است و سپس در چارچوب نظریه بهینگی تحلیل شده است. البته این خوب است، ولی برخی مطالب نظری باید ذکر می‌شد که نشده است. البته در ذکر برخی از مطالب اشتباهاتی رخ داده است، مانند صفحه ۴۲ در تابلوی شماره ۱ و در صفحه ۴۴ در تابلوی شماره ۴، علامت نقض مهملک برای گزینه دوم باید در ستون اول بیاید، اما در ستون محدودیت دوم آمده است. براساس آنچه در صفحه ۴۱ سطر ۱۸ آمده است، هر محدودیت بر تمامی محدودیت سمت راست خود مسلط است. در این صورت انتظار می‌رود که اولین محدودیت نقض‌شده مهملک باشد. بنابراین محدودیت‌ها باید به ترتیب اهمیت مرتب شوند. اگر محدودیت دوم مهم‌تر است، چرا در مرتبه بالاتر ذکر نشده است. تنها در صورتی که محدودیت‌های بالاتر نتوانند گزینه‌های نادرست را خارج کنند و یک محدودیت نشان‌داری سطح پایین بتواند تعیین‌کننده باشد، محدودیت‌های پایین‌تر می‌توانند مهملک باشند و این همان چیزی است که به آن اضطرار بی‌نشان the emergency of the unmarked گویند. اگر منظور نویسنده، معرفی اضطرار بی‌نشان است، معرفی این مفهوم در کتاب ضرورت دارد که البته جای توضیح این مطلب در بخش‌های آغازین کتاب نیست.

منابع به صورت دست اول استفاده شده‌اند و یا ترجمه آنها مورد استفاده قرار گرفته است. ولی مواردی اشتباه نیز یافت می‌شود، مانند:

- ص ۶۶: به مکاری و پرینس (۲۰۰۱، ص ۶) اشاره شده است، اما با توجه به منبع آخر کتاب، مکاری و پرینس در سال ۲۰۰۱ دو کتاب دارند: ۲۰۰۱a و ۲۰۰۱b که اگر مطلب در هر دو منبع ذکر شده است، بهتر است هر دو را ذکر نمایند.
- ص ۷۶: منبع (ثمره، ۱۳۸۰، ۱۹۷۹، ...) آمده است که با توجه به منابع آخر کتاب، سال ۱۹۷۷ صحیح است نه ۱۹۷۹.

در برخی موارد مطالب بدون ذکر منبع آمده‌اند:

- صص ۲۵ و ۲۶: برای برخی از الگوهای واجی، هیچ منبعی ذکر نشده است، از جمله الگوی شماره ۳ و ۴.

— در پایین صفحه ۵۲ و ابتدای صفحه ۵۳، مؤلف هیچ منبعی را برای همگونی محل تولید خیشومی لثوی ذکر نکرده است، درحالی‌که برای شماره ۲ و شماره ۳ صفحه ۵۳، منبع را ذکر کرده است.

— ص ۹۲، سطر ۵: برای منبع مکاری و پرینس، سال ۱۹۹۵ را ذکر کرده است، اما این منبع با این ویژگی در کتاب‌نامه موجود نیست.

— ص ۲۱۸: در قسمت منابع، برای نوشتن مشخصات مقاله علی‌محمد حق‌شناس، علاوه بر اسم شهر محل انتشار (تهران)، اسم کشور را هم ذکر کرده است (ایران) که این نوع منبع‌نویسی مرسوم نیست.

کتاب حاضر توانسته است به تجزیه و تحلیل و بررسی علمی «مسئله» یا مسائل مورد نظر خود بپردازد. در همه مسائل مطرح‌شده هم دیدگاه‌های پیشین مطرح شده است و هم سعی شده که در چارچوب جدید نظریه بهیمنی، تحلیل جدیدی ارائه شود، ولی نقد خوبی ارائه نشده است، چون آثار پیشین بیشتر در چارچوب نظریه‌های دیگر بوده است. البته اگر تفاوت تحلیل نظریه‌های دیگر را در مقابل تحلیل جدید خودشان برجسته می‌کردند، به درک بهتر نظریه کمک زیادی می‌کرد.

موضوعات کتاب بی‌طرفانه مطرح شده است و درباره مسئله یادشده، تحلیل‌های قبلی را مطرح کرده‌اند و سپس تحلیل خود را ارائه داده‌اند. چون این کتاب ارزشمند، اولین اثر در این حوزه است، در این کتاب نظریه جدیدی ارائه نشده است، ولی تبیین مسائل زبان فارسی در یک چارچوب علمی جدید خود کاری بس دشوار و شاخص است. یک نمونه از تحلیل جدید در چارچوب نظریه بهیمنی در صفحه ۱۸۲ است که نویسنده ادعا کرده است بست چاکنایی در ابتدای کلمات معیار، تمایزدهنده است. داده‌ها بیشتر از منابع دیگر آورده شده است و تکراری است، ولی تحلیل جدیدی درباره آنها ارائه شده است.

میزان سازواری محتوای علمی و پژوهشی اثر با مبانی و پیش‌فرض‌های مورد قبول مطرح (در حوزه موضوعی و ارائه‌شده در متن) بسیار خوب است. اثر به طور کامل در راستای پیش‌فرض‌های نظریه حرکت کرده است. جامعیت محتوا و موضوع این اثر با توجه به اهداف درس مورد نظر مناسب است. این کتاب به‌تنهایی در دوره دکتری تدریس نمی‌شود، چون فقط یک نظریه در این کتاب پوشش داده شده است و در دوره دکتری، نظریه‌های دیگری هم مطرح

می‌شود، مانند نظریه خودواحد، خودواحد وزنی و مقال‌های مختلف؛ ولی از این کتاب انتظار بیشتری نمی‌رود.

نویسنده محترم از ابزار مختلف از قبیل مقدمه، فهرست، تمرین و آزمون، جدول، نمودار برای تفهیم موضوع استفاده کرده‌اند. به‌ویژه تمرین‌های کتاب بسیار مفید و جامع است و هر کدام می‌تواند موضوع یک بررسی دیگر باشد.

کیفیت، میزان کاربرد و معادل‌سازی اصطلاحات تخصصی خوب است اما در برخی موارد زیاده‌روی دیده می‌شود. برای مثال سعی شده است حتی اصطلاحات غیر فنی هم با معادل فارسی جایگزین شود، مانند معادل «افراز» برای کلمه «تقسیم» که نامأنوس است و کم استفاده می‌شود، مانند: «از افراز مجموعه اعداد طبیعی به اعداد زوج...» (ص ۵) که درک مطلب ریاضی را سخت‌تر می‌کند. اصطلاح زیرمشخصه‌سازی صص ۷۷ و ۸۰ برای معادل underspecification مناسب نیست، چون در این نظریه، برخی ارزش‌های مشخصه برای برخی واج‌ها تعیین نمی‌شود. بنابراین نظریه کم‌تعیینی از نظر مفهومی مناسب‌تر است. درک معادل‌های فروتجزیه underparsing (ص ۱۳۶) برای فرایند حذف و فراتجزیه overparsing برای فرایند درج نیز برای خوانندگان سخت است. در سایر موارد، معادل‌سازی‌ها مناسب است.

۳. ارزشیابی کلی و پیشنهادها

مهم‌ترین ویژگی مثبت کتاب، پرداختن به یک نظریه زبان‌شناختی جدید در حیطه واج‌شناسی و به‌کارگیری آن برای تبیین نظام واجی زبان فارسی است. به‌این‌ترتیب ارزش اثر نه‌تنها در معرفی و شرح یک نظریه و روش، بلکه در بررسی کارآمدی نظریه برای زبان فارسی است. بسیار پسندیده است که مؤلف محترم در صورت صلاح‌دید در چاپ بعدی با نظارت بیشتری به چاپ کتاب اقدام نمایند.

کتاب فاقد واژه‌نامه است، درحالی‌که با توجه به اینکه این اثر اولین اثری است که در حیطه واج‌شناسی بهینگی و برای زبان فارسی تدوین شده است و دانشجویان را به عنوان گروه هدف مخاطب در نظر گرفته است، جای واژه‌نامه در این اثر ارزشمند خالی است.